

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

प्रास्ताविक :

प्रस्तुत प्रकरणाचे चार विभागामध्ये वर्गीकरण केले आहे. पहिल्या विभागात भारतीय समाजातील भटक्या समाजाचे थोडक्यात विवेचन केले आहे. दुसऱ्या विभागामध्ये धनगर समाजाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा आढावा घेतलेला आहे. तिसऱ्या विभागात धनगर समाज परिचयासंबंधी थोडक्यात स्पष्टीकरण केले आहे. तसेच चौथ्या विभागामध्ये राशिदडे या गावातील धनगर स्त्रीजीवन आणि व्यवसाय या संदर्भातील विवेचन केले आहे.

विभाग पहिला

I) भटका समाज :

भारतीय समाज हा एक वैशिष्ट्यपूर्ण समाज आहे. भारतीय समाजाला लाभलेल्या अनेक वैशिष्ट्यामुळे भारतीय समाज हा इतर समाजापासून वेगळा असल्याचे दिसून येते. भारतातील मूळ रहिवासी कोणते, सर्वप्रथम भारतात बाहेरून कोणी आले, कधी आले, कोणत्या दिशेने आले यात मतभिन्नता आढळून येते. भारतीय समाज हा विविध वैशिष्ट्यपूर्ण मानवी समूहाच्या मिश्रणाने बनला असून त्यातील प्रत्येक समूहाची वेगळी अशी जीवनपद्धत आहे. भारतामध्ये प्रत्येक जात, जमात, धर्म, वंश, वर्ग या लोकांच्या चालीरीती, आचारविचार, जीवनविषयक दृष्टिकोन, धार्मिक उत्सव, रूढी, परंपरा, सामाजिक मूल्य याबाबतीत भिन्नता आढळून येते. काळाच्या ओघात विभिन्न लोक समूहात परस्परसंबंध येऊन त्यांच्यामध्ये सांस्कृतिक देवाणघेवाण होत राहिली. त्यातून त्यांच्यामध्ये हळूहळू एकतेची भावना निर्माण होत गेली.

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. प्राचीन काळापासून भारतीय समाजात परिवर्तन होत राहिली आहेत व आजही परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरू आहे. उद्योगधंदे, वेगवेगळे

व्यवसाय यांचा विकास घडून येत आहे . उद्योगधंद्याच्या वाढीसाठी व प्रशासकीय सोयीसाठी दळणवळणाच्या प्रगत साधनाचे जाळे विणले आहे . शास्त्रीय व तांत्रिक शोधामुळे उत्पादन पद्धतीचे यांत्रिकीकरण झाले आहे . औद्योगिकीकरण, आधुनिकीकरण, यांत्रिकीकरण इ . मुळे व्यावसायिक व सामाजिक गतिशीलता वाढीस लागलेली आहे . याचा भारतीय जीवनावर प्रभाव पडून भारतीय समाजाच्या प्रत्येक क्षेत्रात बदल होत आहेत .

भारतीय परंपरा, मानवी जीवन, संस्कृती यामध्ये बदल होत आहे . भौतिककरणामुळे मानवी जीवन बदलले तसे मानवाने जीवन जगण्याची पद्धती बदलली . नवनवीन शोधामुळे कामाचे स्वरूप बदलले, मनोरंजनाची साधने बदलली .

तर दूसरीकडे भारतात प्राचीन काळापासून जे पारंपारिक व्यवसाय केले जातात, ते आजतागायत केले जातात . आधुनिकीकरणाचा प्रभाव भारतीय समाजावर पडला असला तरी या पारंपरिक उदरनिर्वाहक साधनाचे सातत्य अजून टिकून आहे . भारतामध्ये जे वेगवेगळे समाज आहेत, त्यामधील भटके समाज हे पारंपरिक व्यवसायाशी निगडित असून आपला उदरनिर्वाह करत आहेत .

भटक्यांची उत्पत्ती :

उदरनिर्वाहाकरिता निवडलेल्या अगर वाट्यास आलेल्या व्यवसायानिमित्त अगर उदरनिर्वाहाच्या साधनाच्या शोधार्थ भटकत राहणाऱ्या लोकांना भटके म्हणतात .

भोसले दौलतराव (जोशी लक्ष्मण शास्त्री, संपा . १९८५, पृ . १९)

भटके या (Nomadics) शब्दांची उत्पत्ती नेमो (Nemo) या ग्रीक शब्दात शोधता येते . याचा अर्थ 'चारणे' . विविध जनावरांना घेऊन जेथे चारा उपलब्ध होईल तेथे नेण्याच्या प्रवृत्तीतून एक समाज तयार झाला . या निमित्ताने हिंडणारा व पूढे आपल्या उपजीविकेसाठी भटकणारा तो भटका (Nomadic) समाज बनला .

कोणत्याही एके ठिकाणी स्थायी स्वरूपाची वस्ती न करता उपजीविकेसाठी सतत आणि वरचेवर स्थलांतर करणाऱ्या जमाती म्हणजे भटक्या जमाती . अनादी काळापासून टोळी जीवनाने राहणारा मानव अस्थिर होता . उदरनिर्वाहाचे कोणतेही साधन नसल्याने त्याला कायम

फिरावे लागे . आपले जीवन निश्चित करणे शक्य झाले नाही ते भटकतच राहिले . या लोकांना आजही कायमस्वरूपी चरितार्थाची साधने उपलब्ध नाहीत . परिणामी त्यांचे जीवन मागासलेले, अस्थिर व दुर्लक्षित झाले आहे . भटकणे हाच स्थायीभाव आहे . काही भटक्या जमातींना कुठेही घर नसते, कोणतेही गाव नसते . सदैव या गावाहून त्या गावस उपजीविकेसाठी त्यांना सहकुटुंब भटकावे लागते . तर काही भटक्या जमाती स्थायी जीवन जगतात . वर्षातून काही महिने व्यवसायाच्या स्वरूपामुळे पोट भरण्यासाठी त्यांना भटकावे लागते .

(गर्गे एस.एम., १८८९, पृ. ३९२)

भटक्यांचे वर्गीकरण :

भटक्यांचे वर्गीकरण वेगवेगळ्या प्रकारात मांडले आहे . यामध्ये शशि एस.एस . यांनी भटक्यांचे वर्गीकरण पाच प्रकारात केले आहे .

- १ . पशुपालक भटके
- २ . परंपरेने भटक्यांचे जीवन जगणाऱ्या जमाती
- ३ . गुन्हेगारांच्या भटक्या जमाती
- ३ . व्यावसायिक जमाती
- ४ . भिक्षूक भटके

(शशि एस.एस., १९८९, पृ. ९२, ९३)

एन्सायल्कोपीडीया ऑफ सोशल सायन्समध्ये भटक्या जमातीचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे केले आहे .

- १ . शिकारी व संग्राहक भटके
- २ . पशुपालक जमाती
- ३ . कृषीजीवनाधिष्ठीत भटक्या जमाती, हे वर्गीकरण भटक्या जमातीचे व्यवसाय व अर्थकारण या तत्वावर आधारीत आहे .

(एन्सायल्कोपीडीया ऑफ सोशल सायन्स, भाग ११-१२, १९३३, पृ. क्र. ३९० ते ३९२)

नरेंद्र गोपाळ राव (quoted from Mandekar) यांनी भटक्या जमातींचे वर्गीकरण ३ प्रकारात केले आहे .

१. पोट भरण्यासाठी ज्यांना भटकंती करावी लागते / अन्न मिळवण्यासाठी ज्यांना भटकावे लागते अशा जमाती .
२. पशुपालक जमाती / व्यवसाय शोधासाठी भटकणाऱ्या जमाती
३. व्यावसायिक भटके, रंजन करणारे, गुन्हेगार आणि स्थलांतरीत भटके

(मांडेकर प्रभाकर, १९८३)

महाराष्ट्रातील भटक्या जमाती :

महाराष्ट्रात एकूण ४२ भटक्या-विमुक्त जमाती आहेत . त्यापैकी २८ भटक्या व १४ विमुक्त आहेत . या ४२ जमातींच्या १८३ पोटजमाती निर्माण झाल्या आहेत .

(घाटगे बी.एस, २००१ पृ. ५९)

यामध्ये संस्कृतीने, रूढी परंपरेने, भाषेने, व्यवसायाने, स्वीकारलेले असे भटक्यांचे समूह दिसून येतात .

महाराष्ट्रातील भटक्यांच्या व्यवसायामध्ये पशुपालन करणारे यामध्ये गूरे आणि शेळ्यामॅढ्यापासून मिळणारी लोकर, कातडी, हाडे, दूध तसेच गुरांची विक्री, त्यांची देवाणघेवाण यावर उदरनिर्वाह करतात . कळपातील पशुंच्या गरजांची त्यांचे भटकेपण निगडीत असते त्यांना चरण्यासाठी आवश्यक कुरणाच्या शोधात ते भटकतात . एका कुरणातील गवत संपले की दुसऱ्या कुरणाकडे वाटचाल करतात, काही भटके पारंपरिक कलेच्या आधारे मनोरंजन करतात, काही भविष्यकथन करतात, काही देवाच्या नावावर भिक्षा मागतात, काही कष्टाची कामे करतात .

भोसले दौलतराव (जोशी लक्ष्मण शास्त्री, संपा, १९८५, पृ. १९, २०)

धनगर ही एक भटकी जमात :

महाराष्ट्रामध्ये पशुपालन करणाऱ्या ज्या भटक्या जमाती आहेत, त्यापैकी प्राचीन काळापासून भटके जीवन जगणारी धनगर ही भटकी जमात आहे . ही धनगर जमात महाराष्ट्रभर विखुरलेली आहे . सर्वसामान्यपणे मॅढ्यापालन या व्यवसायाशी ती निगडीत आहे .

विभाग दुसरा

धनगर समाजाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

अ. धनगर शब्दाची उत्पत्ती :

धनगर या शब्दाच्या उत्पत्तीबाबत सामान्यतः संस्कृत भाषेत 'धांग' असा शब्द आहे . त्याचा अर्थ डोंगर, पर्वत असा आहे . डोंगर पर्वतात राहणारे ते धनगर, अशी धनगर शब्दाची उत्पत्ती आहे . तसेच धनगर हा शब्द पुण्यामधील बौद्ध गुहेवर आधारीत आहे .

(शशि एस.एस., १९७८, पृ.१५)

धनगर या शब्दाची उत्पत्ती 'धेनूगर' किंवा 'धेनूकर' या शब्दापासून झाली असावी . धेनूकर म्हणजे धेनूपालमधील गुरे पाळणारे लोक होय . यामध्येच सुधारणा होऊन धनगर हा शब्द बनला असावा . वस्तूविनियम पद्धत अस्तित्वात असताना या पद्धतीत गुरांचा विशेष महत्वाचा वाटा होता . म्हणजेच गुरे ही वस्तूविनियम पद्धतीचे एक महत्वाचे साधन होते . त्यामुळे ज्या लोकांकडे मोठ्या प्रमाणावर / संख्येवर मेंढ्या आणि गाई यांची मालकी असे त्याला धनगर किंवा श्रीमंत माणूस म्हणून ओळखले जायचे .

(धनगर एस.एम., १९८३, पृ.६६)

धनगर या शब्दाच्या उत्पत्तीबाबत सामान्यतः धनगर या शब्दाचा अर्थ 'धन' म्हणजे संपत्ती (गुरे आणि मेंढ्यांच्या स्वरूपात) आणि 'गर' याचा अर्थ पाळणारा म्हणजेच जे लोक मेंढ्या किंवा गुरे पाळतात आणि त्यांची विक्री करतात त्यांना धनगर म्हणून ओळखले जाते .

(द्राक्षे पी.वी., १९८७, पृ.३०)

कानडी भाषेत दन याचा अर्थ जनावरे असा आहे . जनावरे म्हणजे मेंढरे, बकरी, गाई व म्हशी तसेच कानडी भाषेतील "गार" किंवा "कार" याचा अर्थ पाळणारा असा आहे . यावरून कानडी भाषेतील "दनगार" किंवा "दनकार" या शब्दावरून धनगर हा मरठी शब्द अस्तित्वात आला असावा असे मत व्यक्त केले जाते . तसेच धनगर म्हणजे "धनचे आगर" असाही अर्थ प्रचलित आहे .

(कदम ना.धो., १९९३, पृ.१२२)

ब . धनगर समाजाची निर्मिती :

पूर्वी एखदा वारूळातून शेळ्यामेंढ्यांचे कळप निघाले आणि ते शेताची नासाडी करू लागले . शेतकऱ्यांनी हा त्रास दूर होण्यासाठी महादेवाची प्रार्थना केली . तेव्हा महादेवाने त्या शेळ्यामेंढ्या राखण्यासाठी धनगर निर्माण केला .

दाते प. रा. (जोशी महादेवशास्त्री, संपा., १९६५, पृ. ५४३)

धनगर समाजाच्या निर्मितीबाबत काही दंतकथा आहेत . एका जुन्या दंतकथेनुसार धनगरांची निर्मिती शिवाच्या धुळीपासून झाल्याचे सांगितले जाते . आणखी एका दंतकथेनुसार ताप ऋषीपासून धनगर झाले असे मानले जाते . तिसरी दंतकथा अशी आहे की खंडोबा जंगलामध्ये फिरायला जात असताना एका धनगरास भेटतो, तो धनगर त्याला आपली बहिण बनाई हिच्याशी विवाह करण्याची विनंती करतो . ही विनंती खंडोबा स्वीकारतो . बनाई स खंडोबा पत्नी म्हणून स्वीकारतो आणि धनगरास असे वरदान देतो की तो आणि त्याचे वंशज मेंढपाळातून चांगले जीवन जगतील .

(धनगर एस. एम., १९८३, पृ. ५, ६)

बायबल या ग्रंथामध्ये आदाम आणि हव्वा ही कथा मनुष्यनिर्मितीबद्दल लिहिली आहे . कार्झन आणि हाबेल असे पुत्र हव्वा या स्त्रीस झाले . हाबेल आणि कार्झन या पुरुषापासून पृथ्वी व्यापून गेली असा बायबलमध्ये उल्लेख आहे . कार्झन हा शेतकरी झाला आणि हाबेल मेंढपाळ झाला आणि तिथून मेंढपाळ समाज निर्माण झाला . बायबलमधील जुन्या करारात आणि नव्या करारात भटकंती व मेंढपाळ याबाबत अनेक उल्लेखनीय संदर्भ येतात . नव्या करारात येशु ख्रिस्ताच्या जन्माच्या कथेपासून मृत्युपर्यंत बऱ्याचदा मेंढपाळाचा संदर्भ आलेला आहे .

(पवित्रशास्त्र, बायबल १९८५, पृ. ३)

ज्यावेळी पृथ्वीवर फक्त पाणीच होते, जमीन नव्हती, तेव्हा आदिपुरुष जामऋषी होता . त्याने पाण्यावर रहाण्यासाठी लव्हाळ्याचा पाळणा केला . यावेळी सामर्थ्याने जाम ऋषीला तीन मुले झाली . त्यांची नावे रक्तमुनी, यपमुनी, दूधमुनी यातील दूधमुनीला कापले

तेव्हा पाण्याचे दूध झाले . रक्तमुनीला कापले तेव्हा रक्त झाले व यपमुनीला कापले तेव्हा जमीन निर्माण झाली . यावेळी अंजना देवीच्या अंगावर ईभिष्ण या देवाच्या लघवीचे सात थेंब पडले व देवीस सात मुले झाली . या सात मुलांचा ताडाच्या पानापासून पाळणा तयार करून जाम ऋषीने सांभाळ केला व ही मुले मोठी केली . ही सात मुले म्हणजे वैदू, कोल्हाटी, वडार, कैकाडी, धनगर, ब्राम्हण, व महार ही होत .

(चव्हाण एस.एम., १९९३, पृ. २७)

प्राचीन काळात मनुष्य आपल्या उदरनिर्वाहासाठी सतत भटकंती करू लागला . भटकंती करत असताना तो अनेक प्राण्यांची शिकार करू लागला . कालांतराने पुढे त्याला शिकार मिळेनासी झाली . म्हणून तो गरीब प्राण्यांना पाळू लागला व त्यांची देखभाल करू लागला . तेच त्यांचा व्यवसाय बनला . हळूहळू तो ज्या प्राण्यापासून जास्त फायदे मिळतील असाच प्राणी पाळू लागला . त्यात त्याने शेळीमेंढीसारख्या गरीब प्राण्याला पाळले . त्यातुन्व पुढे त्यांना लोकर, कातडे, मांस हे फायदे मिळू लागले . म्हणून त्याने हा व्यवसाय निवडला . या शेळ्यामेंढ्यांचे पालन करणारा पुढे धनगर झाला . हा व्यवसाय करणारे सर्वजण धनगर म्हणून ओळखू लागले . चराऊ कुरणाच्या शोधात धनगर समाज सतत भ्रमण करीत असतो .

आदिकाळात मानवाने आपल्या उदरनिर्वाहासाठी मेंढपाळ हा व्यवसाय फायदेशीर असल्याने सुरू केला तो आजतागायत चालू आहे . म्हणून प्राचीन काळात मानवाच्या उदयाबरोबर मेंढपाळ या भटक्या व्यवसायाचा उदय झाला व हळूहळू विकसित झाला . त्यामुळे या समाजाला हजारो वर्षांची परंपरा आहे असे दिसून येते .

(शेळके गुलाबराव, १९९९, पृ. ५)

क. धनगर समाज द्रविड वंशातील की आर्य वंशातील आहे याबद्दल मतभिन्नता आहे .

गणपतराव कोळेकर यांनी धनगर समाजाचा वेदकाळापासूनच्या इतिहासाच्या माहितीचे विवेचन केले आहे . त्यांच्या मते काही अभ्यासक म्हणतात की धनगर समाज हा द्रविड वंशातील आहे . परंतू द्रविड वंशातले पोटभेद तामीळ, तेलगू, कन्नड, मल्याळी, तुळू असे आहेत . त्यात धनगर समाज नाही . धनगर समाजामध्ये अहिर, अस्सल किंवा मराठा, बनगी, बरगेबंद किंवा भेटकरी, डंगे, गडगे, गवळी, हटकर किंवा झेंडे, होळकर, कंगर, क्षित्री, खिलारी किंवा भिलारी, खुटे किंवा खुटेकर, कुकटेकर, लाड, मेंढे, म्हसकर, सणगर, शेगार, शिरोट्या व उटेकर असे पोटभेद आहेत . त्यामध्ये आदिवासी वन्य जमाती किंवा द्रविड वंशाचे नाव नाही .

आर्य लोक भारतात आले त्यांनी मेंढ्या भारतात पाच हजार वर्षापूर्वी आणल्या व पाळल्या . ते लोक म्हणजे आर्य लोक धनगर आहेत . धनगर समाजाची १९९२ मध्ये लोकसंख्या महाराष्ट्रात अंदाजे १ कोटी असून त्यांच्यामते त्यापैकी मेंढपालन करणारे लोक ५०,०००,०० होते . तसेच भारतातही त्या प्रमाणात धनगर लोक होते . धनगर लोक पूर्वीच्या काळी विद्वान होते . त्यांनी काही उपनिषदे लिहिलेली आहेत . त्यावेळी बरेच ऋषीमुनी धनगर होते . त्यांचे आश्रमात राहून धनगर व इतर लोकांची मुले शिक्षण घेत असत . कालांतराने आश्रम बंद झाले, व शिक्षणही बंद झाले . शेळ्या मेंढ्या पाळणाऱ्या लोकांना आपल्या शेळ्या-मेंढ्या चारणेकरिता व त्यांचे रक्षणाकरिता रात्रदिवस रानावनात रहात असलेले ते लोक नागरी जीवन आचारापासून लांब राहिले . त्यांना आदिवासी व वन्य जमाती द्रविडीयन वंशाचे इतर अभ्यासकांनी म्हटले आहे . परंतू कोळेकरांच्या मते हे खरे नसून आर्य लोक उत्तरध्रुवाकडून दक्षिणेकडे येताना आल्पस पर्वत व अलताई प्रदेशात बरेच दिवस राहिले . तेथे असलेले वन्य प्राणी, मेंढ्या मानवाला आपले मांस व दूध रूपाने अन्न पुरवणारे व कातडी व लोकर रूपाने वस्त्र पुरविणारे असे बहुउपयोगी प्राणी म्हणून त्यांना माणसाळून आणले व पाळले आर्य लोकांचे वंशजच धनगर हे लोक आहेत .

(कोळेकर गणपतराव, १९९२, पृ. ५, ६)

सरोजिनी बाबर यांच्या मते धनगर हे द्रविड वंशातील आहेत .

(बाबर सरोजिनी, १९६४, पृ. ३५)

उत्तर भारतातील मेंढपाळ समाजाची सामाजिक संरचना ही आर्य संस्कृतीशी मिळतीजुळती आहे तर दक्षिण भारतातील मेंढपाळ समाजाची सामाजिक संरचना द्रविड संस्कृतीशी मिळतीजुळती आहे . मध्य भारतातील (महाराष्ट्र) धनगर समाजाची सामाजिक संरचना ही आर्य संस्कृतीप्रमाणे आहे, पण विवाहासारख्या प्रथांवर द्रविड संस्कृतीची छाप पडलेली आहे .

(शशि एस.एस., १९७८, पृ. २७, २८)

विभाग तिसरा

धनगर समाजाचा परिचय :

भारतामध्ये प्रामुख्याने गाय, म्हैशी, शेळ्या, मेंढ्या इ . पशुंचे पालन केले जाते . भारतामध्ये वेगवेगळ्या प्रदेशामध्ये मेंढपाळ समाजाला भिन्न भिन्न नावांनी ओळखले जाते . उदा . उत्तरप्रदेशमध्ये पाल, कर्नाटकमध्ये कुरूम्बा, गुजरातमध्ये भारवाड, उडिसामध्ये ओरावन, हिमाचलप्रदेशमध्ये गद्दी, आंध्रप्रदेशमध्ये गोला, बंगालमध्ये हलधर आणि महाराष्ट्रामध्ये धनगर .

(शशि एस.एस., १९७८, पृ. १९)

दक्षिणेतल्या समाजरचनेतला अत्यंत महत्वपूर्ण समाज म्हणजे महाराष्ट्रात सर्व परिचित असलेला धनगर समाज होय . महाराष्ट्रामध्ये जो धनगर समाज आहे तो मुख्यतः मेंढपाळ धनगर समाज आहे . चराऊ कुरणाच्या शोधात धनगर समाज सतत भ्रमंती करतना आढळून येतो .

धनगर समाजाचा ओ .बी .सी . मध्ये समावेश होता . १९९० मध्ये धनगर समाजाला भटक्या जमातीमध्ये (एन .टी .क) मध्ये समाविष्ट केले .

धनगर समाजाच्या पोटजाती :

धनगरात अहिर, गाधारी, गाधारी निखर, हलमत, हंडे किंवा बोंडे, हटकर किंवा होळकर, हत्तीकोंखनी, कानडे, खाटीक, खुटेकर किंवा उटेकर, कुरमार, लांडगे, मेंढे, सणगर, शेगर, तेलगी, थिल्लारी किंवा खिल्लारी, उन्नीकोंकण, वच्हाडे, झेंडे, झाडे, डंगे अशा बावीस पोटजाती आहेत. त्यामधील काही निमस्थलांतरीत, काही स्थलांतरीत तर काही स्थायिक अशा स्वरूपाने विभागले आहेत.

कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये धनगर समाजाचे अस्तित्व मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. कोल्हापूर जिल्ह्यात मुख्यत्वे मेंढे, दंगे आणि झेंडे या पोटजातीबरोबर सणगर, हटकर आणि हलमत या पोटजाती आढळून येतात.

(धनगर एस.एम., १९८३, पृ.१८,२१ ते २३)

धनगर समाज हा अडाणी, अपार कष्ट करणारा, देवाला रात्रंदिवस आळवणारा असा समाज असल्यामुळे तो पांढरपेशा समाजापेक्षा वेगळा आहे. धनगर समाजाचे वेगळेपण लक्षात घेताना धनगर समाजाचे सामाजिक जीवन, धार्मिक, शैक्षणिक व आर्थिक जीवन यांचा संक्षिप्त आढावा घेणे महत्त्वाचे आहे.

अ. सामाजिक जीवन :

धनगरवाडा :

धनगर समाजाचे वास्तव्य खेड्यामध्ये विभक्त अशा ठिकाणी असते त्यालाच धनगरवाडा असे म्हणतात.

राहणीमान :

धनगरांचे राहणीमान साध्या प्रकारचे आहे. कच्च्या स्वरूपाची घरे दिसून येतात. स्त्री आणि पुरुष यांची पारंपारिक वेशभूषा आहे.

विवाहपद्धत :

धनगर समाजात विवाह करताना कुळ, गोत्र, देवक पाहिले जाते. एका कुळीतील लोक त्याच कुळीतील लोकांशी विवाह करू शकत नाही. धनगर असून त्यांची

पोटजात वेगळी असेल तर त्यांच्यामध्ये विवाह होत नाही . कुळ व देवक एकच असले तरी त्यांच्यात विवाह होत नाहीत . वधुवरास हळद लावणे, सीमांतपूजन, देवकप्रतिष्ठा, लग्नविधी व होम आदि मराठ्यांप्रमाणे केले जातात . लग्नसोहळा पाच दिवस चालतो .

मृतकविधि :

धनगर समाजात व्यक्ती मृत झाली की तिला पुरण्याची पद्धती आहे . पण अलिकडे जाऊलेही जाते . तीन दिवस सूतक पाळले जाते .

धनगर समाज कोणताही बदल सहजपणे स्वीकारत नाही . परंपरेपासून चालत आलेली सामाजिक जीवनपद्धती आजतागायत तशीच आहे . अडाणी, अज्ञान, अशिक्षित मागासलेपणाची छाप त्यांच्याबाबतीत दिसून येते . त्यामुळे व्यवहारी बोलीभाषेत काही वेळा काय धनगरासारखा वागतोस असे बोलले जाते . समाजातील लोकांचा त्यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा बदलेला नाही .

धनगर समाजाचे सांस्कृतिक जीवन पाहताना प्राचीन काळापासून धनगर मेंढपाळाना लाभलेल्या ढोलावरील ओवीगीतामुळे धनगर समाज हा अनेक कलागुणांनी युक्त असणारा समाज आहे असे म्हणता येईल . लोकसंस्कृती जपण्याचा त्यांनी प्रयत्न केलेला आहे . ढोल व कैताळ यांच्या तालावर यात्रेत किंवा एखाद्या कार्यक्रमात ओव्या म्हटल्या जातात . पौराणिक कथा, देवाधर्माच्या ओव्या गायल्या जातात .

ब . धार्मिक जीवन :

खंडोबा आणि बिरोबा ही धनगर समाजाची कुलदैवत आणि प्रमुख श्रद्धास्थाने आहेत . याशिवाय धुळूबा देव , विठ्ठल, विरूदेव, जोतिबा, खेलोवा, महादेव ही त्यांची प्रमुख दैवत आहेत . या देवांच्या यात्रा भरल्या जातात . तेव्हा धनगर समाज भक्तीभावाने पुजाअर्चा करण्यात मग्न असतो . धनगर समाज अधिक भाविक आणि श्रद्धाळू असल्याने देव हा त्यांच्या जीवनाचा आधार बनलेला आहे .

सण :

धनगर समाजात गुडीपाढवा, होळी, पंचमी, पोळा, दसरा, दिवाळी, पितृअमावस्या,

चंपाष्टमी हे सण साजरे केले जातात .

जीवन आणि अंधश्रद्धा :

धनगर समाजात रूढी, चालीरीती, परंपरा यांचे काटेकोरपणे पालन केले जाते . धनगर समाजातील भाकणूककार पाऊस, शेळीमेंढी, जनावर, स्वस्ताई, महागाई, रोगराई, पीकपाणी, दुष्काळ अशा अनेक प्रकारचे भविष्य तो भाकणूकीतून सांगत असतो . यावरून पूर्वी व आजही लोकांचा भविष्यावर विश्वास आहे . याची कल्पना येते . धनगर समाजात देव हा सर्वकाही असून कधीही कशाची कमी पडू देत नाही . चूक झाली तर तो कोपतो म्हणून त्याची मनोभावे पुजा करायची असा विश्वास आहे .

आपला प्रपंच चांगला चालावा, व्यवसायात फायदा व्हावा, मुलवाळ व्हावे, जीवन सुखी व्हावे, संकटाचे निवारण व्हावे, आजारपण दूर व्हावे म्हणून आपल्या कुलदैवतांना बकर कापतात . तसेच पूजाअर्चा करणे, जपतप करणे, मंत्रतंत्र, जादूटोणा करणे असे प्रकार धनगर समाजात केले जातात अशी अंधश्रद्धा धनगर समाजात मोठ्या प्रमाणावर पहावयासा मिळते .

कुटुंबातील, समाजातील व व्यवहारातील प्रत्येक घटनेला देव कारणोभूत असतो अशी त्यांची भावना आहे . या भावनेतून पुष्कळ अंधश्रद्धांचा जन्म झालेला दिसतो . हा समाज अंधश्रद्धाळू आहे हे त्यांच्या धार्मिक जीवनावरून सिद्ध होते .

देवधर्म यांच्या अधिपत्याखाली धनगर समाजाचे जीवन बंदिस्त आणि देवभोळे अंधश्रद्धाळू बनत आहे . विज्ञान आणि सत्य यांचा गंध नसल्यामुळे लोकविश्वास, लोकश्रद्धा हाच त्यांच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग बनलेला आहे . पिढ्यानपिढ्या या मानसिकतेतून धनगर समाज सुटलेला नाही . अलिकडे हे चित्र बदलत आहे . पण बदलाचे प्रमाण कमी असल्याचे दिसून येते .

क . शैक्षणिक जीवन :

रूढी परंपराचे प्राबल्य असल्यामुळे तसेच उपजीविकेसाठी सततच्या भटकंतीमुळे धनगर समाजात शिक्षणाचे प्रमाण अल्प आहे . सततच्या भटकंतीमुळे शैक्षणिक संस्कार होत

नाहीत . त्यामुळे अज्ञान अंधश्रद्धा कायम आहे . मुख्यतः शिक्षणापासून धनगर समाज वंचित राहिल्याने विकासाचा मार्ग अडचणीचा झाला आहे . धनगर समाज शैक्षणिकदृष्ट्या मागसलेला आहे .

ड . आर्थिक जीवन :

धनगर समाजात प्रामुख्याने शेळ्यामॅढ्यापालन हा व्यवसाय पिढ्यानपिढ्या चालत आलेला आहे . स्वतःच्या मालकीची अगर सरकारी मालकीची चराईसाठी राखीव कुरणे नसल्याने वर्षातील ८ ते ९ महिने शेळ्या-मॅढ्याच्या उपजीविकेसाठी त्यांना सतत भटकंती करावी लागते . पडीक डोंगराळ माळरान, चिखल, दलदल नसलेली जमीन, डोंगर कपारी व पठारी भाग असलेल्या ठिकाणी धनगर भटकंती करतात .

भटकंतीच्या दरम्यान शेतकऱ्यांच्या शेतात मेंढर बसवितात . लेंडीखताच्या मोबदल्यात शेतकरी धनगरांना धान्य देतो . काही धनगर समाजात मेंढ्यांची लोकर विकली जाते तर काहीमध्ये लोकर कातून सुत तयार करतात व त्यापासून घोंगडी बनवून घेऊन विकतात .

या व्यवसायातून मांस, लोकर, कातडी, खत, दूध प्राप्त होते . त्यातून कुटुंबाची गुजराण होते .

डंगे धनगर हा पिढ्यानपिढ्या डोंगराळ व जंगल भागात वास्तव्य करून रहात आहे हा समाज आजही ग्रामवस्तीपासून दूर जंगल भागात केंबळ्यांची व गवताची छपरे करून रानटी अवस्थेत रहात आहेत . हे जंगल भागात लाकडाच्या मोळ्या विकणे, गुरे पाळणे, मध विकणे, औषधी वनस्पती विकणे यावर आपला उदरनिर्वाह करतात .

डोंडे धनगर हे मेंढ्या व घोडे पाळतात तसेच शेती करतात .

खडतर जीवन :

सोलापूर, आरेवाडी, सांगोला, वाळखिंडी, खरडी, पंढरपूर, जत, कराड, सांगली या भागात शेळ्यामॅढ्यांना चराऊ कुरणासाठी भटकंती केली जाते . रानोमाळ भटकणे, डोंगर कपाऱ्यात राहणे, मिळेल ते खाणे अशी अवस्था धनगर समाजाची होते . त्यांचे जीवन ऊन,

वारा, पाऊस, काळोख-डोंगर यांच्याशी संबंधित असते . त्यामुळे त्यांना सतत जागे किंवा सतर्क रहावे लागते . अनेक कठीण प्रसंगाना तोंड द्यावे लागते . सततच्या भटकंतीमुळे रात्र होईल तिथे रहाणे म्हणजेच सुर्योदय व सूर्यास्त ही त्यांच्या भटकंतीची सीमा ठरलेली असते .

पारंपारिक जीवन जगण्यातून धनगर समाजाच्या संस्कृतीचा वारसा लक्षात येतो . प्राचीन परंपरेशी त्याचे जीवन एकनिष्ठ आहे . धनगर समाजाच्या सर्व चालीरीती, रूढी-परंपरा, धर्मावर असलेला प्रचंड विश्वास, भटके जीवन, कलागुण आणि व्यावसायिक जीवन यातून त्यांचे वेगळेपण दिसून येते . यामध्ये त्यांच्या देवदेवता, त्यांचे सण याविषयी असणारी त्यांची श्रद्धा, भक्ती याला त्यांच्या जीवनात महत्वाचे स्थान आहे . श्रद्धाभावनेचा ठेवा या पिढीपासून त्या पिढीपर्यंत त्यांनी पोहचवलेला आहे . त्यामुळे त्यांच्या जीवनाचा पूर्वी पासूनचा ओघ आजतागायत प्रवाहित आहे . तो कोठेही खंडीत झालेला नाही . हे धनगर समाजाचे महत्वाचे वैशिष्ट्ये समजावे लागेल . धनगर समाज आपला व्यवसाय आणि जीवन यामध्ये गुंतलेला आहे . राजकीय, सांस्कृतिक किंवा इतर बाह्यक्षेत्रापासून ते दूर असतात . त्यामुळे राजकीय, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि औद्योगिकदृष्ट्या त्यांच्यामधील मागासलेपणा दिसून येतो .

म्हणून असे म्हणता येईल ते पारंपारिक देवदेवता आणि श्रद्धांना जीवनात प्रचंड स्थान देतात, पारंपारिक व्यवसाय सोडलेला नाही, काळाप्रमाणे बदलण्याची तयारी नाही आणि भटकंतीमुळे शिक्षण नाही . त्यामुळे अज्ञान व अंधश्रद्धा आहे .

परिवर्तन :

बदलत्या काळानुसार बदलण्याची प्रक्रिया या समाजात अलिकडे होताना दिसते . शैक्षणिक जागृती हळूहळू होत आहे . ज्यांचा शहरी समाजाचे अनुकरण करण्याकडे कल आहे, त्यांच्या राहणीमानात बदल होत आहे . अल्पप्रमाणात का होईना पण शिक्षित लोक सरकारी सवलतींचा फायदा घेत आहेत .

विभाग चौथा

धनगर स्त्रीजीवन आणि व्यवसाय :

धनगर समाजामध्ये स्त्रीचे सर्व बाबतीतले योगदान हे महत्वपूर्ण आहे . धनगर स्त्रीजीवन आणि व्यवसाय यांचे विवेचन करताना तिचा दर्जा, विवाह, कुटुंब, धार्मिक श्रद्धा कलागुण, शिक्षण, राहणीमान, पोशाख, व्यवसाय आणि तिची वैशिष्ट्ये इ . घटकांचा अंतर्भाव करणे आवश्यक आहे .

१ . दर्जा :

भारतीय समाजव्यवस्थेत पुरुषप्रधान संस्कृती आहे . धनगर समाजातदेखील पितृसत्ताक कुटुंबपद्धतीचे अस्तित्व असून धनगर स्त्रिया कुटुंबामध्ये दुय्यम दर्जा दिसून येतो . पुरुषाच्या पारंपारिक व्यवसायामध्ये मात्र स्त्रियांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे असे दिसून येते . समाजामध्ये धनगर स्त्रीसंदर्भात दर्जा सुधारलेला नाही . तिच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन आजतागायत बदललेला नाही .

२ . विवाह :

धनगर समाजात अजूनदेखील विवाह हे बालवयात केले जातात . विवाहसंस्थेत ती बालवयात गुरफटली जाते असे चित्र दिसून येते .

३ . कुटुंब :

विभक्त कुटुंबापेक्षा संयुक्त कुटुंबपद्धतीमध्ये धनगर स्त्री रहात असते . स्वयंपाक करणे, मुलांचे संगोपन, कुटुंबातील इतर जबाबदाऱ्या पार पाडणे अशा स्वरूपामध्ये कुटुंबातील भूमिका निभावत असते .

४ . धार्मिक श्रद्धा :

धनगर स्त्री ही धार्मिक आणि श्रद्धाशील वृत्तीची आहे . त्यामुळे धार्मिक विधी आणि देवदेवता यांना तिच्या जीवनात श्रद्धेचे स्थान आहे . त्याचे पडसाद तिच्या जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर पडत असतात . तिची श्रद्धाशील वृत्ती आणि भाविकपणा यातून तिच्या

मनाची जडण-घडण होत असते . म्हणूनच कोणत्याही संकटप्रसंगी, अडचणीवेळी, संकटाचे निवारण व्हावे, कुटुंबामध्ये सर्व चांगले रहावे, जीवन सुखी व्हावे म्हणून धनगर स्त्रिया त्यांच्या विरोबा देवताचे मनोभावे पूजा करतात . सदैव विरदेव आपल्या पाठीशी आहे अशी त्यांची दृढ श्रद्धा आहे . अशा प्रकारे धनगर स्त्री ही परंपराप्रिय असून देवताविषयी तिच्या मनात आंत्यतिक स्वरूपाचा श्रद्धाभाव आहे . देवदेवतांची भक्ती केल्याने आपल्याला पुण्य लाभते यावर त्यांचा प्रचंड विश्वास आहे . धनगर समाजाच्या ज्या परंपरागत रूढी रीतीरीवाज आहेत . त्याचा त्यांना अभिमान आहे . प्राचीन परंपरेशी त्यांचे जीवन एकनिष्ठ आहे . त्यांच्या पारंपारिक जीवन जगण्यातून संस्कृतीचा वारसा लक्षात येतो .

५ . कलागुण :

धनगर स्त्रियांचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्या ओवीगीते गातात . चैत्र महिन्यातील गौरी सण, जेष्ठ महिन्यातील वटसावित्री पौर्णिमा, श्रावण महिन्यातील नागपंचमी अशा वेळेस त्या ओवीगीते म्हणतात . त्या ओवीगीतातून धनगर समाजातील स्त्रियांनी जतन केलेली आणि प्रचलित असलेल्या देवदेवतांच्या प्रतिमा त्याचबरोबर त्यांचे पती मेंढ्यापालनासाठी मेंढ्याना घेऊन भटकंतीसाठी जातात, त्या मेंढ्याना अनुसरून, जीवनातील सुखदुःखे, वेगवेगळ्या घटना, आलेले अनुभव अशा स्वरूपाचे चित्रण पहावयास मिळते .

राहणीमान :

प्रामुख्याने बदलत्या काळात इतर स्त्रियांच्या तुलनेत त्यांचा कुटुंबामधून टापटीपपणा किंवा नीटनीटकेपणा म्हणावा तितका दिसून येत नाही . याला जबाबदार त्यांची पारंपारिक जीवनपद्धती आहे . तसेच ती स्वतःकडेही इतकी लक्ष देत नाही . म्हणजेच त्यांच्या राहणीमानात फारसा बदल झालेला नाही .

पोशाख :

नऊवारी लुगडे, हातभर कचकड्याच्या बांगड्या, कपाळावर मोठ कुंकू तसेच कपाळावर देवाचा भंडारा, हातावर गोंदण सर्वसामान्यपणे धनगर स्त्री अशा वेशभूषेमध्ये दिसून येते .

७ . शिक्षण :

पारंपारिक रीतीरीवाज किंवा पारंपारिक व्यवसाय यामुळे पिढ्यानिपिढ्य चाललेल्या या परंपरामुळे त्या शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या आहेत . शिक्षणाबद्दल त्याच्या मनामध्ये आस्था दिसून येत नाही . शिक्षणाअभावी त्यांच्यामध्ये अंधश्रद्धा, नशीबावर विश्वास, अज्ञान, धर्माचा प्रचंड पगडा किंवा रूढी परंपराचा प्रभाव, स्वतःमध्ये बदल न घडवून आणणे, मागासलेपणा प्रामुख्याने या बाबी दिसून येतात .

८ . व्यवसाय-जीवन :

- अ . प्रामुख्याने डंगे धनगर समाजातील स्त्रिया या डोंगराळ व जंगल भागात जीवन जगतात . त्यांचा इतर ठिकाणी फारसा संपर्क येत नाही . त्या लाकडाच्या मोळ्या विकणे, दूर ठिकाणाहून पाणी आणणे, गुरांची जागा स्वच्छ करणे, गुरांना चारा आणणे, घरकामाबरोबर ही कामे त्या करतात . जवळजवळ १६ तास त्या काम करत असतात . त्या कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहात पुरेपूर सहभागी होतात यावरून डंगे समाजाच्या स्त्रियांची जीवनपद्धती, त्याचे काम कशा स्वरूपाचे आहे हे लक्षात येईल .
- ब . मेंढपाळ धनगर समाजाचा मुख्य व्यवसाय हा शेळ्यामेंढ्यापालन असून वर्षातील ८ ते ९ महिने भटकंती करत असतात . मेंढपाळ धनगर समाजातील काही भागातील धनगर स्त्रिया या पुरुषासोबत शेळ्यामेंढ्या राखण्यासाठी सोबत जातात . ही धनगर पुरुषासोबत शेळ्यामेंढ्या राखत भटकंती करते . भटकंतीसाठी निश्चित ठिकण नसते . जेथे शेळ्या मेंढ्यांना चारा मिळेल तिथे जावे लागते . ऊन, वारा, थंडी पाऊस, काळोख यांच्याशी झुंजत ती जगत असते . धनगर स्त्री, धनगर पुरुष व त्यांची मूल मेंढ्याच्या सहवासात त्यांच्या पोटासाठी रानोमाळ हिंडत असतात . आपल्या कळपातील मेंढ्यांचा, पिल्लांचा आपल्या कुटुंबातील मुलाप्रमाणे सांभाळ, संगोपन करतात . मेंढ्यापासून मिळणारे खत, हंगामातील मेंढ्याची लोकर, शेतकऱ्याच्या शेतात शेळ्यामेंढ्या बसवल्यानंतर त्यांनी दिलेली धान्य, पैसे यावर किरकोळ खर्च भागवतात . शेजारच्या बाजारात मेंढ्याची विक्री करून आपला खर्च निभावून त्या

पैशांनी कपडेलत्ता, औषधीपाणी, सण, लग्नखर्च भागवतात असे हे धनगर स्त्री-पुरुष त्यांची मुलं याठिकाणाहून त्या ठिकाणी वारंवार स्थलांतर करत राहतात. रानोमाळ तीन दगडाची चूल मांडून ती आपला संसार मांडत असते. स्वतःला निरखून न पाहणारी, ऊन, वारा, वादळ, पाऊस, थंडीला न घाबरणारी, आज इथे तर उद्या तिथे असे जीवनाचे समीकरण तयार करून ती जीवन जगत असते. आपल कुटुंब आपली बकरी हेच आयुष्य मानून धनगर स्त्री डोंगर कपाच्यात राहत, अनेक संकटाना तोंड देत निसर्गाच्या सानिध्यात मेंढ्यांना चारवत स्थलांतरीत होत राहते.

क. मेंढपाळ समाजातील काही भागात धनगर पुरुष ज्यावेळी मेंढ्यापालनासाठी ८ ते ९ महिने भटकंतीसाठी जातात. त्यांच्या पश्चात धनगर स्त्रिया सर्व कौटुंबिक जबाबदारी स्विकारतात. घरकाम करणे, मुलांचे संगोपन करणे, इतर महत्वाच्या बाबीकडे लक्ष देणे हे सर्व या धनगर स्त्रियांना करावे लागते.

लोकर कातणे हा व्यवसाय त्या करतात. स्वतःच्या कौटुंबिक मालकीच्या मेंढ्याची लोकर त्या वापरतात व ती संपल्यावर विकत आणतात. लोकर कातून सूत तयार करून त्यापासून घोंगडी बनवून घेतात व ती विकली जातात. तसेच त्या शेतमजूरी ही करतात. शेतमजूरीचे हंगामी काम आहे.

कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडून हे व्यावसायिक काम करणे जणू त्यांच्यासाठी तारेवरची कसरत असते. त्या कामातून जी मिळकत प्राप्त होते. त्यातून घरखर्च किंवा कुटुंबाला आवश्यक वाटणाऱ्या गरजा भागवण्याचा ती प्रयत्न करत असते. तिचा पूर्ण वेळ कामात जात असून आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करण्यासाठी किंवा कुटुंबाना हातभार लावण्यासाठी ती नेहमी धडपडत असते. कोणत्याही परिस्थितीत तिची कष्ट करण्याची वृत्ती दिसून येते.

पुरुष वर्षातील ८ ते ९ महिने शेळ्यामेंढ्यासाठी भटकंतीसाठी जातात त्यावेळी कौटुंबिक जबाबदारी व व्यावसायिक भूमिका या दोन्ही भूमिका निभावताना किंवा पार पाडताना मानसिक व शारिरीक स्वरूपात त्यांच्यावर ताण पडत असतो. या दुहेरी भूमिकांमुळे

त्याच्या जीवनावर अनेक प्रकारे परिणाम होत असतो. उदा. मुलांचे शिक्षण, घरकाम, कौटुंबिक स्वास्थ्य .

त्यांच्या व्यावसायिक भूमिका आणि नित्य जीवन यामध्ये त्या गुंतलेल्या आहेत . बहुतांशी धनगर स्त्रियांची त्यांच्या जीवनामधील दुहेरी भूमिकांमूळे ससेहोलपट होत असली तरी त्या मात्र समाधान मानतात .

काही वर्षापूर्वी धनगर पुरुष कुटुंबापासून वर्षातील ८ ते ९ महिने दूर शेळ्यामेंढ्या पालनासाठी जात होते . त्यावेळेस कुटुंबामध्ये संपर्क साधण्यासाठी टेलिफोन आणि मोबाईल फोनची सुविधा त्यांच्याकडे उपलब्ध नव्हती पण अलिकडच्या काळामध्ये संपर्क साधण्यासाठी बऱ्यापैकी धनगर कुटुंबामध्ये टेलिफोन किंवा पुरुषांनी मोबाईल घेतलेले आहेत . त्यामुळे फोनवरून धनगर पुरुष स्त्रिया एकमेकांशी संपर्क साधतात .

इतर समाजातील तुलनेत या धनगर समाजातील स्त्रीचे वेगळेपण नजरेत भरते .

वैशिष्ट्ये :

अशा प्रकारे धनगर स्त्रीची काबाडकष्ट करण्याची वृत्ती, येणाऱ्या कोणत्याही परिस्थितीला जुळवून घेण्याची वृत्ती तसेच संकटाना तोंड देण्याची वृत्ती, काटक बाणा, जीवन जगण्याची धडपड, उदरनिर्वाह करण्यासाठीची प्रयत्नशील वृत्ती, लाजाळूपणा, परिस्थितीने निर्माण झालेला आणि आत्मसात केलेला धीटपणा, दणकटपणा तसेच स्वतःमध्ये बाह्यक्षेत्रातील बदल पटदिशी न स्वीकारण्याची किंवा स्वतःला न बदलण्याची वृत्ती, रूढी परंपरांचे मनापासून पालन करणारी व जतन करणारी अशी धनगर स्त्रीची वेगवेगळी वैशिष्ट्ये दिसून येतात .

धनगर समाजाचा प्राचीन व्यवसाय शेळ्यामेंढ्या पालन हा असल्याने परंपरागत किंवा पिढ्यान्पिढ्या या व्यवसायाला अनुसरून धनगर समाजाचा जीवनाचा ठराविक साचा तयार झालेला आहे . १ त्यामुळे धनगर समाजाचे इतर समाजापेक्षा एक वेगळेपण दिसून येते . अशा धनगर समाजातील स्त्री ही परंपरेने चालत आलेल्या रूढी आणि रीतीरिवाजामध्ये गुरफटलेली आहे . धनगर स्त्रीवर आजूबाजूच्या घडणाऱ्या घडामोडीचा किंवा बदलांचा फारसा प्रभाव पडत नाही .

परंपरेने चालत आलेले व्यवसाय आणि त्या व्यवसायाला अनुसरून जीवन जगण्याची पद्धत असे चित्र दिसून येते . धनगर स्त्रीचे जीवन इतर समाजातील स्त्रियाहून भिन्न आहे . तिच्यातील वेगळेपण हे एकदंरीत तिच्या जीवनशैलीवरून जाणवते .

अभ्यासक्षेत्र राशिवडे येथील धनगर स्त्री जीवन आणि व्यवसाय :

अभ्यासक्षेत्र राशिवडे येथील धनगर स्त्री ही मेंढे धनगर समाजातील असून वर उल्लेख केल्याप्रमाणे तिची जीवनशैली दिसून येते . तसेच लोकर कातणे (८-क) या व्यवसायाशी ती संबंधित आहे .

संदर्भ :

१. Edwin R.A. Seligman : Encyclopaedia of the Social Sciences (Vol-11-12), 1933.
२. Shashi S.S. – “The Sheperds of India, 1978.
३. Dhangar S.M. : “Mendhe Dhangars in Hatknangle Taluka : A Sociological Study”, 1983.
४. Draxe P.B. “The Dange Dhangar of Kolhapur District : A Sociological Study”, 1987.
५. Ghatage B.S. : “A study of the Impact of Social Welfare Measures on the Development of the Nomadic tribes in Kolhapur District”, 2001.
- ६ . बाबर सरोजिनी : एक होता राजा, १९६४ .
- ७ . भोसले दौलतराव (जोशी लक्ष्मणशास्त्री, संपा .) : मराठी विश्वकोष, खंड-१२, १९८५ .
- ८ . दाते प .रा .(जोशी महादेवशास्त्री, संपा .) : भारतीय संस्कृतीकोष, खंड-४, १९६५ .
- ९ . गर्गे एस .एम . (संपा .) : भारतीय समाजविज्ञानकोष, खंड-३, १९८९ .
- १० . कोळ्केकर गणपतराव : धनगर समाजाचा प्राचीन इतिहास व गोत्र, १९९२ .
- ११ . कदम ना .धो . : महाराष्ट्रातील भटका समाज, १९९३ .
- १२ . मांडे प्रभाकर : गावगाड्याबाहेर, १९८३ .
- १३ . पवित्र शास्त्र, (बायबल): १९८३ .
- १४ . शशि एस .एम . : भारत के यायावर, १९८४ .
- १५ . चव्हाण एस .एम .: “सातारा येथील वैदू जमातीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास”, १९९३ .
- १६ . शेळके गुलाबराव : धनगरी लोकगीतांचा अभ्यास, १९९९ .